

DESPRE BUNURILE DE DREPT DIVIN (*DIVINI JURIS*) ȘI REGIMUL LOR JURIDIC

Profesor Emerit Nicolae V. DURĂ

Universitatea Ovidius din Constanța

Academia Oamenilor de Știință din România

Academia Națională a Georgiei

E-mail: nicolaedidimos@yahoo.com

ABSTRACT: On divine law goods (*divini Juris*) and their legal regime.

In Roman law, the „*Jus bonorum*” (Law of property) is referred to as early as the time of the 12 Tables of the Law (cf. Table III, 3 and Table VIII), which the jurisprudence created by the famous Roman jurists of the period of classical Roman law (1st - 3rd century), among whom the jurisconsult Gaius (2nd century) stood out, contributed to the designation of property law as a distinct branch of „*Jus civile romanum*”.

According to Gaius, goods or things (*res*) can be classified into two categories, namely goods that „belong to divine law (*divini Juris*)” and „human law (*humani Juris*)”, which shows that a clear distinction was made between the sacred and the profane with regard to goods.

In the pages of this work, we have made express reference to the goods of divine law (*divini Juris*), namely „*res sacrae*” (sacred goods), „*res religiosae*” (religious goods) and „*res sanctae*” (holy goods), of which not only „*Jus romanum antiquum*” (Old Roman law) but also „*Jus romanum novum*” (Byzantine law), founded by Emperor Justinian and his famous jurists, bear witness.

From the text of this study, the informed reader will also note that some of these goods, which belong to divine law, namely „sacred goods” (*res sacrae*), are also referred to in modern state legislation, but it does not follow from the text of this legislation that these goods belong to „*Jus divinum*” and „*Jus naturale*”, as we find in the text of Roman Law.

Hence the need to go back *ad fontes*, i.e. to the sources, also with regard to the regulation of property, sources which remain the main documentary evidence of the legal regime of property belonging to divine law.

Keywords: *divine law, civil law, Roman jurists, legal regime of property*

Introducere

Pentru a putea cunoaște modul în care „libertatea credințelor religioase” (Art. 29 al. 1 Constituția României) sau „dreptul la libertatea de religie” (Art. 1 Legea Cultelor din Republica Moldova) sunt sau nu afirmate în totalitatea conținutului lor, este necesar să cunoaștem și prevederile legislației privind regimul juridic al bunurilor care aparțin de dreptul divin, și anume al bunurilor „sacre, religioase și sfinte”, și care încă de la creația omenirii au fost închinat Divinității printr-un ceremonial sau un ritual religios, prin care acestea dobândeau un caracter sacru și inviolabil.

La romani, aceste ceremonii religioase aveau caracterul unor „solemnități religioase (sacra stata)”, săvârșite pe cheltuiala statului, de unde și apelativul lor de „sacra publica”.

Încă din Antichitate, cele trei categorii de bunuri (sacre, religioase și sfinte) au aparținut de dreptul divin, și nu constituiau proprietatea nimănui, nu puteau fi înstrăinate și nici date în garanție, cu excepția „cazului de răscumpărare a prizonierilor” (excepta causa redemptionis captivorum) (*Justiniani Institutiones* lb. II, I, 7).

Cu privire la „res sacrae” (bunurile sacre), marele legiuitor al omenirii, de neam geto-dacic, - împăratul Justinian (527-565) - a prevăzut în Constituțiile sale imperiale „sanțiuni (sanctiones) împotriva celor care încălcau legile” privind regimul juridic al acestor bunuri (*Justiniani Institutiones* lb. II, I, 10).

De la acest regim juridic al bunurilor – stabilit de Dreptul roman – am trecut la examinarea celui din zilele noastre, având drept studiu de caz legislația privind Cultele religioase din România și Republica Moldova, pe care am raportat-o nu numai la normele Dreptului roman, ci și la dispozițiile de principiu ale Dreptului internațional, de unde și posibilitatea cititorului de a-și face o părere cât mai veridică și despre regimul bunurile afectate Cultelor religioase¹ din statele respective, care este de altfel o mărturie concludentă și în privința modului în care au fost garantate și aplicate nu numai normele Dreptului patrimonial, ci și cele ale dreptului la liber-

1 A se vedea N. V. Dură, „The Patrimonial Right of the Religious Cults”, in vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, pp. 67-86; F. Brașoveanu, „Freedom of movement of goods, persons, services and capital”, in *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, XIII, 1 (2013), pp. 143-147.

tatea de religie², fără de care nu putem vorbi nici de „patrimoniul Cultelor”, din care „bunurile sacre” (Art. 27 al. 2 din Legea nr. 489/2006) fac parte integrantă.

I. Regimul juridic al bunurilor comunităților creștine până la Edictul de la Milan. De la „Collegia illicita” la „Colegiile religioase” care puteau poseda bunuri

La Romani, și inclusiv în coloniile lor, precum de exemplu în „Dacia romană”³, „Collegia” (Colegiile) erau „asociații cu caracter profesional, religios și chiar etnico-regional, ...”, care aveau „ca scop ajutorarea reciprocă (economică, profesională, religioasă), organizarea de banchete și festivități, finanțarea înmormântării membrilor și a procesiunilor religioase”⁴.

2 N. V. Dură, „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, pp. 156-164; N. V. Dură, „The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 15, no. 1, 2021, pp. 117-127; N. V. Dură, „Dreptul la libertatea de Religie. De la Edictul împăratului Cyrus al II-lea (cel Mare), prima „Cartă a drepturilor omului”, până la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa””, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 10, nr. 2, 2022, pp. 35-72; N. V. Dură, C. Mititelu, „The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. IV, nr. 1/2014, pp. 141-152; C. Mititelu, „About the Right to the Freedom of Religion”, în vol. *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et all., Medimond, Bologna, 2015, pp. 833-838; C. Mititelu, „Jurisprudența Curții Europene privind dreptul la religie. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 10, nr. 2, 2022, pp. 168-187; F. Brașoveanu, „International protection of human rights”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XII, Issue 2, 2012, pp. 135-137; F. Brașoveanu, „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în „Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice”, nr. 3, 2015, pp. 27-34; C. Anechitoae, „Toleranța – argument al dreptului la libertatea de exprimare și libertate religioasă”, în *Analele Universității Ovidius Constanța. Seria Drept și Științe Administrative*, 1 (2006), pp. 270-276.

3 V. Hanga, *Dreptul roman pe teritoriul Daciei*, în *Istoria Dreptului românesc*, vol. I, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980, p. 104.

4 D. Protase, „Dacia Romană. Cap. VII. Viața economică”, în *Istoria Românilor*, vol. II, ed. a II-a, revizuită și adăugită, Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 194-195.

În timpul persecuțiilor împotriva creștinilor, adică până la Edictul de la Milan⁵, când Religia creștină a fost și ea recunoscută ca „Religio licita” (Religie permisă), creștinii „... n-au putut avea statut legal”, deși „inițial”, comunitățile creștine au fost „privite ca asociații ale unei secte iudaice”, și, într-o oarecare măsură, „tolerate”, dar doar până în anul 51-52, când împăratul Claudius i-a expulzat pe creștinii din Roma, ca, apoi, în anul 64 împăratul Nero să declanșeze împotriva acestora „cea dintâi acțiune de reprimare sângeroasă ...”⁶; care avea să impună ca lozincă a politicii puterii romane abominabilele cuvinte: „non licet esse vos” (nu vă este permis să existați), „sciliter christianos” (vouă creștinilor).

În anul 311, împăratul roman Galerius, de origine traco-dacică, care s-a dovedit a fi un aprig persecutor al creștinilor, publica Edictul său imperial din Sardica (Sofia de astăzi), prin care creștinii erau scutiți de a aduce venerație divină împăratului roman, ceea ce a făcut ca acest Edict imperial să fie considerat a fi un prim Edict de toleranță pentru creștini.

Prin Edictul imperial promulgat la Milan în anul 313, împărații Constantin cel Mare și Licinius au permis existența – în cadrul Imperiului roman – a tuturor Religiiilor⁷, inclusiv deci și a Religiei creștine.

Până în anul 313 p. Chr., creștinii s-au organizat și funcționat în cadrul acelor „Collegia illicita” (asociații neîngăduite de lege). Folosindu-se însă de regimul de toleranță religioasă prevăzut tacit sau expres de unii împărați romani, și, *ipso facto*, de unele autorități romane din cetăți și provincii, creștinii au adoptat unele „forme de organizare licite, adică pre-

5 Vezi, N. V. Dură, „Edictul de la Milan (313) și impactul lui asupra relațiilor dintre Stat și Biserică. Câteva considerații istorice, juridice și ecleziologice”, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 5-8, 2012, pp. 28-43; N. V. Dură, C. Mititelu, „The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion”, in vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, pp. 923-930; C. Mititelu, „Despre relațiile Stat-Biserică. Câteva considerații ecleziologice și canonic-juridice”, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Teologie*, nr. 1, 2010, pp. 202-215.

6 I. N. Floca, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. I, Ed. EI.B.M.B.O.R., București, 1990, p. 35.

7 N. V. Dură, C. Mititelu, „The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom”, in vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, pp. 831-838; C. Mititelu, „The Christian Emperors of “Old Rome” and “New Rome” - „Defensores et Protectores Ecclesiae” (Defenders and Protectors of the Church)”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4, 2018, pp. 202-211.

mise în mod legal, cum au fost „collegia funeralia” „collegia tenuiorum” și altele⁸.

La romani, „Colegiile” (Collegia) religioase se bucurau de statutul juridic de „persoană morală”, așa după cum ne atestă și Legea „Iulia de collegiis”, și erau administrate de persoane fizice. Și, în calitatea lor de persoane morale, diferitele Colegii religioase „puteau poseda bunuri distincte de cele ale membrilor lor” (cf. Gaius, *Institutiones*, II, 11), și aveau dreptul de a le înstrăina; și, cu timpul, au dobândit și dreptul de a primi legate și de a fi instituite ca moștenitor (*Digestae*, 34, 5, 20, 21)⁹.

Din punct de vedere patrimonial, aceste Colegii religioase aveau deci nu numai dreptul de a poseda și de a înstrăina bunuri (materiale), ci și de a încheia și obligații în nume propriu, deoarece statutul lor de „persoane morale” le conferea personalitatea juridică „ex sesse”, în timp ce persoanele fizice „nu se puteau constitui fără încuviințarea prealabilă a senatului și avizul conform al împăratului”, care „le conferea și personalitatea juridică”¹⁰.

Privitor la acest „senatusconsult”, jurisconsultul roman Scaevola scria că „ceea ce hotărăște majoritatea Senatului este considerată a fi decizia întregului corp (senatorial)” (*Digestae*, lb. L, 19)¹¹, care se concretiza însă doar în urma aprobării împăratului.

După afirmația unora dintre exponenții Dreptului roman din epoca clasică (sec. I-III p. Chr.), și anume Gaius¹² (sec. II), la romani, atât „res sacrae” (bunurile sacre), care erau „hărăzite zeilor de sus” (Gaius, *Institutiones*, II, 4), cât și „res religiosas” (bunurile religioase), destinate „zeilor mani” (Gaius, *Institutiones*, II, 4), care patronau lăcașurile dedicate sufletelor defuncților, erau considerate ca fiind „res divini juris” (bunuri de drept divin), și, deci, prevăzute doar de Dreptul divin.

„Res sacrae” (bunurile sacre), erau recunoscute ca atare „printr-o hotărâre a poporului roman, de pildă printr-o lege sau un senatusconsult, ...” (Gaius, *Institutiones*, II, 5), și trebuiau să fie aprobate de împărat.

8 I. N. Floca, *Drept canonic ortodox...*, p. 35.

9 V. Hanga, *Dreptul roman ...*, p. 104.

10 Ibidem.

11 *The Digest of Justinian*, vol. 4, trans. and ed. by A. Watson, University of Pennsylvania Press, 1998, p. 418.

12 Gaius, *Instituțiunile (dreptului privat roman)*, trad. A. N. Popescu, Ed. Academiei R.S.R., București, 1982.

Același celebru jurisconsult roman, Gaius, spunea că „ceea ce este consacrat zeilor ..., fără încuviințarea poporului roman, nu este, la drept vorbind, sacru (sacrum), ci numai socotit sacrosanct (sacro habentur)” (Gaius, *Institutiones*, II, 7). Așadar, „vox populi” (vocea poporului) era deci „vox Dei” (vocea lui Dumnezeu), de unde și caracterul sacru al voinței acesteia, care se exprima și concretiza printr-o lege sau un senatusconsult.

De remarcat însă și faptul că, la romani, „zidurile și porțile” (muri et portae) templelor închinat zeilor (superiori ori inferiori) erau considerate și acestea, „într-o oarecare măsură”, ca bunuri „de drept divin” (divini juris) (Gaius, *Institutiones*, II, 8).

Aceiași jurisconșulți romani țineau să precizeze și faptul că „ceea ce este de drept divin nu intră în patrimoniul nimănu; în schimb, ceea ce este de dreptul uman (humani juris) mai întotdeauna face parte din patrimoniul cuiva; ..” (Gaius, *Institutiones*, II, 9), și că, în fine, „... bunurile (res) care țin de dreptul uman sunt bunuri sau publice (publicae) sau private (privatae)” (Gaius, *Institutiones*, II, 10).

Bunurile publice erau „socotite a fi proprietatea colectivității” (universitatis), iar cele „private sunt acelea care aparțin, individual, fiecăruia din oameni” (hominum) (Gaius, *Institutiones*, II, 11).

Că la romani „bunurile sacre”, „bunurile religioase” și „bunurile sacrosancte” erau bunuri de drept divin, și nu intrau în patrimoniul nimănu, ne dau mărturie și juriștii împăratului Justinian (527-565), care – printre altele – au ținut să precizeze că „lucrurile care nu aparțin nimănu (nullius) sunt bunurile sacre (res sacrae), bunurile religioase (res religiosae) și bunurile sfinte (res sanctae), căci ceea ce aparține dreptului divin (divini Juris) nu constituie proprietatea nimănu (nullius in bonis est)” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 7)¹³.

II. Despre bunurile afectate Cultelor religioase

În epoca modernă, regimul juridic al bunurilor afectate Cultelor religioase a fost de obicei perceput și definit prin prisma convingerilor și atitudinilor pe care le-au avut autorii legilor privind dreptul patrimonial, de unde și ocultarea sau ignorarea atât a dispozițiilor de principiu enunțate de normele Dreptului roman în privința dreptului patrimo-

13 *Justiniani Institutiones*, text latin și trad. de Vl. Hanga, Ed. Lumina Lex, București, 2002, p. 63.

nial¹⁴, cât și al vechilor Legi ale Țării, adică al Pravilelor ei, prin care au fost stabilite și reglementate nu numai instituțiile vechiului Drept românesc¹⁵, ci au fost prevăzute și unele norme privind dreptul la libertatea religioasă¹⁶.

Că aceasta a fost realitatea ne-o confirmă și legislația unor State europene privind regimul juridic al bunurilor Cultelor religioase¹⁷. Și, pentru a exemplifica acest lucru, în cazul de față ne vom referi doar la textul legislației României (Constituție, Legea cultelor și Codul civil) și al Republicii Moldova (Constituție, Legea cultelor și Codul civil).

Printre altele, în Constituția României se face referire expresă și la „dreptul de proprietate privată” (Art. 44), și se prevede că „sunt interzise naționalizarea sau orice alte măsuri de trecere silită în proprietatea publică a unor bunuri pe baza apartenenței ... religioase ...” (Art. 44 al. 4), iar în Constituția Republicii Moldova se face trimitere expresă la „dreptul la proprietate privată și protecția acesteia” (Art. 46). Dar, nu trebuie ignorat faptul că, în realitate, „legiuitorul ordinar” este cel care are competența „a stabili cadrul juridic pentru exercitarea atributelor dreptului de proprietate”¹⁸.

14 C. Mititelu, „Regulations Regarding the Organisation and the Governance of the Accounting by the Legal Persons without Patrimonial Purposes”, in *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XI, Issue 2, 2011, pp. 815-820.

15 C. Mititelu, *Pravilele românești, tipărite, din secolul al XVII-lea. Infrațiuni și pedepse*, București, Ed. Didactică și Pedagogică RA, 2012, pp. 23-56; C. Mititelu, „The Byzantine Law and its Reception in the Romanian Principalities”, in *Philosophical-Theological Review*, nr. 4, 2014, pp. 33-43.

16 N. V. Dură, Mititelu C., *Istoria Dreptului românesc. Contribuții și evaluări cu conținut istorico-juridico-canonice*, Ed. Universitară, București, 2014, pp. 10-55; N. V. Dură, C. Mititelu, *Legislația canonică și instituțiile juridico-canonicе, europene, din primul mileniu*, Ed. Universitară, București, 2014, pp. 23-67; C. Mititelu, *Vechi instituții europene prevăzute de legislația nomocanonică din secolul al XVII-lea (Pravila de la Iași și Pravila de la Târgoviște)*, Ed. Universitară, București, 2014, pp. 9-78; C. Mititelu, „The Nomocanons (Pravilele) Printed in the Romanian Countries, in the Seventeenth Century, and Their Provisions of Criminal Law”, in *Religion*, nr. 3, 2014, pp. 41-57.

17 I. G. Rotaru, „Aspects of the *Codex Îndreptarea Legii* (Correction Law) and Some Provisions on Religious Freedom, in the Social Context of the 17th-18th Century”, in *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 1, 2016, pp. 649-682.

18 N. V. Dură, „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, în *Ortodoxia*, an I s.n., nr. 2, 2009, pp. 49-72.

În Legea nr. 489 din 29 decembrie 2006¹⁹ privind regimul juridic al Cultelor din România se face referire nu numai la „bunuri mobile și imobile” pe care Cultele recunoscute și unitățile lor de cult le „pot avea și dobândi, în proprietate sau în administrare” (Art. 27 al. 1), ci și la „bunurile sacre, respectiv cele afectate direct și exclusiv cultului”, pe care legiuitorul le numea „inesizabile și imprescriptibile”, și care „pot fi înstrăinate doar în condițiile statutare specifice fiecărui cult” (Art. 27 al. 2).

După cum se poate constata, legiuitorul român n-a făcut nici o mențiune – fie ea și aluzivă – despre bunurile religioase și bunurile sfinte, ci doar despre „cimitire confesionale, comunale și orășenești” (Art. 28 al. 1, 2 și 3), pe care le putem clasifica acolo unde le este locul, adică în categoria de „bunuri religioase” (*res religiosae*)²⁰.

În același sens s-a exprimat și legiuitorul din Republica Moldova, conform căruia „părțile componente ale Cultelor religioase pot avea și întreține, de sine stătător sau în comun, cimitire pentru credincioșii lor” (Art. 14 al. 1 din Legea nr. 125/2007)²¹. Dar, în privința patrimoniului cultelor religioase și a părților lor componente, Legea cultelor din Republica Moldova prevede că „fiecare cult religios și fiecare din părțile lui componente poate deține, folosi și dispune liber de un patrimoniu distinct” (Art. 39 al. 1 din Legea nr. 125/2007).

Această Lege nu face însă nicio referire despre bunurile care aparțin de dreptul divin, de unde și concluzia că, probabil, autorii acestei legi n-au fost familiarizați cu Dreptul roman, și, în cazul de față, cu ramura acestuia numită „*Jus bonorum*” (Dreptul patrimonial), sau că rămăseseră tributari unor afirmații anti-creștine vehiculate în Școlile de Drept frecventate în tinerețea Domniilor lor.

19 T. Toader, M. Safta, „Comentariu la articolul 44”, în *Constituția României*, Ed. Hamangiu, București, 2015, p. 188.

20 A se vedea C. Mititelu, „Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică”, în vol. *The 1th Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA*, vol. I, Ed. Universitaria, Craiova, 2010, pp. 36-43; N. V. Dură, „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, în *Dionysiana*, II (2008), nr. 1, pp. 37-54; N. V. Dură, „Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România”, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Ed. Universul Juridic, București, 2010, pp. 290-311.

21 *Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor*, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/78355> (accesată 1. 09. 2023).

Remarcăm însă faptul că, în conformitate cu prevederile Legii nr. 125 din 2007, „părțile componente ale cultelor religioase cărora le aparțin lăcașurile de cult, precum și terenurile pe care acestea sunt construite, sunt scutite de impozitele pe bunurile imobiliare și funciare conform prevederilor Codului fiscal” (Art. 43 al. 2 din Legea nr. 125/2007), așa după cum se prevede de altfel și în Legea nr. 489 din 2006, implicit în privința reglementărilor contabile privind activitatea financiar-contabilă a unităților de cult din România²².

Pentru a înțelege mai bine procesul evolutiv al regimului juridic al bunurilor care aparțin de dreptul divin, trebuie desigur să examinăm și prevederile Noului Cod civil.

III. Noul Cod civil și regimul juridic al bunurilor de drept divin

Conform Noului Cod civil, „sunt bunuri lucrurile corporale sau necorporale, care constituie obiectul unui drept patrimonial” (Art. 535), dar, după afirmația unor comentatori ai acestui articol, sunt „bunuri” doar „acele bunuri care constituie obiectul unui drept patrimonial, indiferent de caracterul lor corporal sau incorporeal”²³.

Printr-o astfel de percepție și exprimare, legiuitorul n-a mai asimilat deci „drepturile patrimoniale bunurilor”, și, ipso facto, nu le-a mai încadrat în categoria bunurilor, de unde și concluzia unor comentatori ai articolului 535 din Noul Cod civil că „legiuitorul” și-a exprimat vădit „intenția de a face distincție între dreptul patrimonial și obiectul asupra căruia poartă”²⁴.

Deși, inițial, Noul Cod civil a clasificat bunurile în „corporale” și „incorporale”, totuși, același Cod „... mai face cinci clasificări, distingând următoarele categorii de bunuri: mobile și imobile (Art. 536), fungibile și nefungibile (Art. 543), consumptibile și neconsumptibile (Art. 544), divizibile și indivizibile (Art. 545), principale și accesorii (Art. 546)”²⁵, și toate

22 Lege nr. 125 din 11-05-2007 privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=136326&lang=ro# (accesată 11.08.2023).

23 N. V. Dură, C. Mititelu, „The Juridical-Canonical Basis of the Management of Movable and Immovable Ecclesiastical Property”, in *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XXIII, nr. 1, 2023, pp. 344-351.

24 F. Morozan, „Despre bunuri. Comentarii și doctrină”, în vol. *Noul Cod Civil. Comentarii, doctrină și jurisprudență*, Ed. Hamangiu, București, 2012, vol. I, p. 785.

25 Ibidem, p. 788.

acestea sunt „drepturi reale” (*Cartea a III-a Despre bunuri, Titlul I din Noul Cod civil*).

În Noul Cod civil al României, „dreptul de proprietate” (Art. 551 al. 1) este primul dintre „drepturile reale în general” (Art. 551), și „cel mai deplin drept real”²⁶. În comentariile lor, civiliştii români au remarcat că, „deși în materia dreptului de proprietate art. 551 pct. 1 nu face distincție în funcție de regimul juridic al acesteia (al proprietății, n.n.), în cuprinsul noului Cod civil, cele două forme ale proprietății (publică și privată) sunt reglementate distinct”²⁷.

Despre „proprietatea publică”, civiliştii români afirmă că aceasta „aparține statului și unităților administrativ-teritoriale”²⁸. Într-adevăr, conform prevederilor din Noul Cod civil, „proprietatea publică” este constituită din „bunurile statului și ale unităților administrativ-teritoriale ...” (Art. 554 al. 1), sau, în alți termeni, „proprietatea publică este dreptul de proprietate ce aparține statului sau unei unități administrativ-teritoriale ...” (Art. 858).

Noul Cod civil face referire și la „proprietatea privată”, pe care o definește ca fiind „dreptul titularului de a poseda, folosi și dispune de un bun în mod exclusiv, absolut și perpetuu, în limitele stabilite de lege” (Art. 555 al. 1), și prevede *expressis verbis* că exercitarea atributelor de proprietate poate fi limitată numai „prin lege” (Art. 556 al. 2).

Este însă vorba doar despre „legea” omenească, sau de prevederile Dreptului civil (*Jus civilis*), și nicidecum de cele prevăzute de „*Jus divinum*” (Dreptul divin) și de „*Jus naturale*” (Dreptul natural), despre care făcea referire expresă Dreptul roman și în privința Dreptului bunurilor (*Juris bonorum*).

Trebuie însă învederat faptul că „textul corespondent al art. 480 C. Civ. 1864 definește dreptul de proprietate privată prin referire la atributele și caracterele sale juridice, într-o manieră asemănătoare celei anterioare”²⁹, care urcă de fapt până la „*Corpus juris civilis*” al împăratului Justinian³⁰, utilizat și de autorii Codului lui Napoleon pe care l-au folosit și autorii Codului civil român din anul 1864.

26 Ibidem.

27 Ibidem, p. 814.

28 Ibidem.

29 Ibidem, p. 820.

30 Ibidem, p. 823.

În sistemul internațional³¹, regional și european, protecția dreptului de proprietate a fost prevăzută – pentru prima dată – în textul Protocolului adițional la Convenția pentru apărarea drepturilor omului și libertăților fundamentale³², semnat la Paris în anul 1952, și intrat în vigoare la 18 mai 1954 (cf. Art. 1 din Protocolul nr. 1).

Referitor la „expropriere”, Noul Cod civil român prevede că aceasta „se poate face numai pentru o cauză de utilitate publică stabilită potrivit legii, ...” (Art. 562 al. 3). În consecință, în numele unei astfel de „cauze” poate fi expropriată orice fel de proprietate, inclusiv cea care se află în patrimoniul Cultelor religioase. Or, la romani – unde întâi de toate se respecta legea divină și legea naturală – în urma declarării utilității publice orice bun expropriat trecea „în proprietatea publică, iar cel expropriat pierde dreptul de proprietate asupra lui”³³, dar nu și bunurile sacre (sacrae), religioase (religiosae) și cele sfinte (sanctae), care erau inviolabile și imprescriptibile.

Dacă ținem însă seama de principiul de drept roman că „cele ce aparțin de dreptul divin nu constituie proprietatea nimănui”, deoarece sunt „consacrate Divinității ...”, după ritualul pentru serviciul divin, de către ierarhii lui Dumnezeu (pontifices Deo)” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, 7), trebuie să admitem că patrimoniul constituit din bunuri sacre, religioase și sfinte nu poate fi expropriat sau înstrăinat nici în numele unei utilități publice.

După definiția dată de Codul civil al Republicii Moldova – publicat la 01. 03. 2019 în Monitorul Oficial Nr. 66-75 art. 132 cu modificările ulterioare – „bunuri sunt toate lucrurile susceptibile apropierii individuale sau colective și drepturile patrimoniale” (Art. 455 al. 1), și că „toate bunurile persoanei fizice sau juridice fac parte componentă a patrimoniului ei” (Art. 453 al. 2).

31 C. Mititelu, „Corpus Juris Civilis” and “Corpus Juris Canonici”. Legal and Canonical Considerations”, în *Teologia*, anul XVIII, nr. 4 (61), 2014, pp. 127-137; C. Mititelu, „The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space”, în *Analecta Cracoviensia*, 48 (2016), pp. 383-397.

32 C. Anechitoae, *Elemente de drept internațional. Note de curs*, Ed. Bren, București, 2010, pp. 15-45.

33 C. Bîrsan, *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentarii pe articole*, ed. a II-a, Ed. C.H. Beck, București, 2010, pp. 1644-1646.

Așadar, după definiția dată de acest Cod, „bunurile” sunt constituite atât din bunurile care aparțin unui individ sau unei „colectivități”, adică unei comunități umane, cât și din drepturile patrimoniale, din care fac parte integrantă și bunurile persoanei fizice sau juridice.

Același Cod prevede că „patrimoniul reprezintă totalitatea drepturilor și obligațiilor patrimoniale, ..., aparținând unor persoane fizice și juridice determinate” (Art. 453 al. 1). Prin urmare, în afară de „drepturi patrimoniale”, există și „obligații patrimoniale” pe seama „unor persoane fizice și juridice determinate” (Art. 453 al. 1), și că „temeiurile apariției dreptului de proprietate și modul de exercitare a acestuia reglementează obligațiile contractuale și de altă natură, alte raporturi patrimoniale și personale nepatrimoniale dintre subiectele raporturilor juridice civile” (Art. 2 al. 1).

În conformitate cu prevederile acestui Cod civil, „dacă prin tratatul internațional la care Republica Moldova este parte sînt stabilite alte dispoziții decât cele prevăzute de legislația civilă, se vor aplica dispozițiile tratatului internațional” (Art. 8). În consecință, nu mai este vorba doar de „prioritatea reglementărilor internaționale” – de care face referire expresă Constituția Republicii Moldova în articolul 4 al. 2 – ci și de obligativitatea aplicării dispozițiilor tratatului internațional la care aceasta este parte în cazul în care în legislația internă a Țării sunt prevăzute alte dispoziții.

Specialiștii români în Dreptul patrimonial au înveredat însă faptul că, „în concepția art. 1 din Protocolul nr. 1 la Convenția europeană a drepturilor omului, prin termenul de *bunuri* se înțelege dreptul de proprietate în sens mai larg decât cel reținut în dreptul internațional public; judecătorel european a lărgit domeniul de aplicare a dreptului de proprietate”.

Prin termenul de *bunuri* trebuie deci să înțelegem „dreptul de proprietate” așa după cum l-a perceput și exprimat „Jus romanum” (Dreptul roman), care a precizat că acest drept de proprietate este prevăzut nu numai de „Jus civilis” (Dreptul civil), ci și de „Jus naturale” (Dreptul natural), care este „dreptul cel mai vechi (vetustius jus), ..., pe care natura l-a făurit odată cu neamul omenesc (genere humano), pe când dreptul civil a început să existe odată cu întemeierea cetăților, cu alegerea magistraților și cu făurirea legilor” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 11).

După afirmația jurisconsulților romani, lucrurile „se află sau în patrimoniul nostru, sau în afara patrimoniului nostru. Unele lucruri sunt – precizau juriștii împăratului Justinian – comune tuturor (omnium), altele sunt publice (publica), altele ale unei corporații (universitatis), altele ale

nimănu (nulus); cele mai multe aparțin indivizilor (singulorum) – dobândite fiind în diferite moduri (quae ex causis cuique adquiruntur), ...” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, *Praefatio*)³⁴.

Regimul juridic diferit pentru „lucrurile (res) care nu aparțin nimănu”, adică cele „sacrae” (sacre), „religiosae” (religioase) și „sanctae” (sfinte) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 7), l-a determinat pe împăratul Justinian să interzică „... per nostrum Constitutionem”, adică printr-o Constituție promulgată chiar de el, „... ca aceste lucruri să fie înstrăinate (alienari) sau date în garanție, cu excepția cazului de răscumpărare a prizonierilor (excepta causa redemptionis captivorum) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 8).

Aceiași juriști ai împăratului Justinian au ținut să precizeze că nimeni nu poate hotărî, prin „propria lui autoritate (auctoritate sua), să declare că un lucru este sacru (sacrum), nu este sacru, ci este profan (profanum)” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 8), fiindcă acestea „aparțin de dreptul divin (divini Juris) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 7).

În temeiul acestui Drept divin (divini Jus) și al Dreptului natural (naturali Jus) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, *Praefatio*), adică a Legii morale, naturale³⁵, în „Jus antiquum romanum” (Vechiul Drept roman), - reprezentat prin lucrările unor juriști de excepție din epoca clasică a Dreptului roman, ca, de exemplu, Cels, Gaius, Papinian, Iulianus, Ulpianus, Marcian, Modestin etc. - s-a precizat că „un loc (locus) în care au fost construite locașuri sacre (aedes sacrae) rămâne sacru (sacer manet) și după dărâmarea edificiului (diruto aedificio)” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 8)³⁶.

Privitor la „religiosum locum” (locul religios), juriștii romani precizau că „oricine poate face, după voința sa (unusquisque sua voluntate), un loc religios dacă îngroapă un mort în propriul său fond”, adică pe proprietatea sa, dar „într-un loc profan, stăpânit în comun (in communem), un coproprietar nu poate îngropa pe nimeni fără încuviințarea celorlalți (ceteris) proprietari ... De asemenea, dacă locul este grevat de un uzufruct, ..., proprietarul (proprietaryum) nu poate face respectivul fond religios (religiosum), decât numai cu consimțământul uzufructuarului” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 9)³⁷.

34 Ibidem, p. 788.

35 *Justiniani Institutiones* ..., p. 62.

36 Vezi, N. V. Dură, „Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne”, în vol. *La morale au crible des religions*, coord. M. Th. Urvoy, Éditions de Paris, 2013, pp. 213-233.

37 *Justiniani Institutiones* ..., p. 63-64.

În privința lucrurilor care aparțin „indivizilor” (singulorum hominum), juriștii romani din epoca împăratului Justinian afirmă că aceștia dobândeau „bunurile (res) ... prin multe moduri”, și anume:

Prin dreptul de proprietate „asupra unor” în temeiul dreptului natural (iure naturali), pe care ei îl numeau și „Jus gentium” (Dreptul ginților) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 11; II, I, 40)³⁸, care este precursorul Dreptului internațional din zilele noastre.

În legislația Dreptului roman se prevedea că, „după dreptul natural (jure naturali)”, și „tradiția (traditio)” era „un mod de dobândire a proprietății, căci nimic nu corespunde mai bine echității naturale ... Și de aceea, ori de ce gen ar fi bunul corporal, poate fi transmis prin tradițiune, și în acest mod înstrăinat” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 40).

Despre Dreptul ginților, aceiași juriști romani afirmă că acesta „este comun întregii omeniri (omni humani generi commune est), deoarece neamurile omenirii (gentes humanae) și-au făurit, după trebuință și din nevoi omenești, anumite (reguli comune)” (*Justiniani Institutiones*, lb. I, II, 2)³⁹.

b) Prin dreptul de proprietate asupra altora după dreptul civil (iure civili) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, I, 11), adică „dreptul civil al romanilor (jus civile Romanorum), pe care juriștii împăratului Justinian îl numeau – pe bună dreptate - „dreptul nostru” (jus nostrum) (*Justiniani Institutiones*, lb. I, II, 2)⁴⁰.

Conform Dreptului roman, bunurile corporale (res corporales) erau „acelea care, prin natura lor, pot fi pipăite”, iar cele „incorporale (incorporales) sunt cele ce nu pot fi pipăite” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, II, 1 și 2).

Din categoria bunurilor incorporale făceau parte „dreptul de moștenire, cel de uzufruct și dreptul obligației”, precum și „dreptul asupra clădirilor și fondurilor, care (drepturi) se numesc servituți (servitutes)” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, II, 2 și 3).

După definiția Noului Cod civil al României (Legea nr. 287/2009), „bunurile” sunt „lucrurile corporale și necorporale, care constituie obiectul unui drept patrimonial” (Art. 535)⁴¹. Dar, prin noțiunea de „bunuri” nu trebuie să înțelegem că este vorba numai de „lucruri corporale și necorporale”, fiindcă noțiunea de patrimoniu implică nu doar „drepturile patrimoniale”

38 Ibidem, p. 64.

39 Ibidem, p. 64 și 77.

40 Ibidem, p. 13.

41 Ibidem.

ale oricărei persoane fizice sau juridice ci și „totalitatea obligațiilor patrimoniale” ale acestora (cf. Art. 453 al. 1 din Codul civil al Republicii Moldova)⁴².

Referitor la „dreptul de proprietate”, Codul civil al Republicii Moldova prevedea că acesta „este perpetuu” (Art. 500 al. 2), dar „poate fi limitat prin lege sau de drepturile unui terț” (Art. 500 al. 3), și că „proprietatea este, în condițiile legii, inviolabilă” (Art. 501 al. 1).

Același Cod prevedea că deși „dreptul de proprietate este garantată”, totuși, „exproprierea” se poate face, „în condițiile legii”, „pentru cauză de utilitate publică pentru o dreaptă și prealabilă despăgubire” (Art. 501 al. 2).

În loc de Concluzii

Din prima parte a lucrării cititorul poate lua cunoștință despre modul în care comunitățile creștine au putut deține, administra și înstrăina bunurile sau patrimoniul lor; din partea a II-a acesta are posibilitatea să ia cunoștință de statutul juridic al bunurilor afectate Cultelor, și, în fine, din partea a III-a poate constata că, în legislația actuală a unor State, – ca de exemplu România și Republica Moldova – bunurile care aparțin de drept divin n-au mai făcut obiectul vreunei legiferări, exceptând bunurile sacre, nominalizate în Legea nr. 489 din 2006.

În temeiul Legii nr. 489 din 2006, Cultele religioase recunoscute și unitățile lor de cult pot avea și dispune de bunurile lor mobile și imobile în conformitate cu Statutele proprii (Art. 27 al. 1), și sunt persoane juridice de utilitate publică (Art. 8 al. 1).

Este deci vorba despre un patrimoniu de care pot beneficia, în egală măsură, toate Cultele religioase, și nu numai o singură Biserică sau Cult religios, cum a fost cazul Italiei, așa după cum prevăd în chip grăitor și lămuritor textele din Pactele de la Lateran din 1929, și anume „*Trattato fra la Santa Sede e l'Italia*” (Trataul între Sfântul Scaun și Italia) și „*Concordato fra la Santa Sede e l'Italia*” (Concordatul între Sfântul Scaun și Italia) semnat la 11 februarie 1929, care reafirmau de fapt dispoziția de principiu enunțată de articolul 1 din Statutul Regatului din 4 martie 1848, „potrivit căruia Religia catolică, apostolică și romană este singura religie a statului” (Concordat, Art. 1).

42 Noul Cod Civil. Comentarii, ..., p. 785.

Din Anexa II-a a Tratatului de la Lateran se poate constata faptul că, printre „bunurile imobile cu privilegiu de extrateritorialitate și cu scutiri de exproprieri și taxe”, se numără „Bazilica Sf. Maria Maggiore cu edificiile anexe”, „Bazilica Sf. Paul cu edificiile anexe” etc., iar printre „bunurile imobile scutite de exproprieri și taxe” aflăm menționate „Universitatea Gregoriană”, „Institutul biblic”, „Palatul celor XII Sfinți Apostoli”, „Institutul Arheologic”, „Institutul Oriental”⁴³ etc.

Din textul Legii nr. 489 din 2006 se poate însă remarca faptul că, dintre cele trei categorii de bunuri de drept divin, adică sacre, religioase și sfinte, legiuitorul român a făcut mențiune numai despre „bunurile sacre” (Art. 27 al. 2). Or, și această realitate vădește faptul că autorii acestei legi n-au ținut seama de prevederile Dreptului roman privind „jus bonorum”, conform căruia toate cele trei categorii de bunuri (sacre, religioase și sfinte) nu intră în proprietatea nimănui, deoarece sunt „res divini juris” (bunuri de drept divin) și „bunuri de drept natural” (naturale juris).

Din nefericire, despre acest gen de bunuri puțini juriști români, din zilele noastre, mai fac referire de unde, deci, și o anumită sărăcie a gândirii juridice românești contemporane și în domeniul dreptului patrimonial.

Această lacună se datorează însă în mare parte și faptului că unii legiuitori din zilele noastre au ignorat, cu știință sau fără de știință, aportul Dreptului roman, și îndeosebi al jurisprudenței creată de celebri jurisconșulți romani din secolele I-VI și în privința definirii regimului juridic al bunurilor care aparțin de „divini Juris” (dreptul divin).

După cum am menționat și în textul lucrării, Legea nr. 125 din 2007 (Legea cultelor din Republica Moldova) a recunoscut și ea Cultelor religioase și părților lor componente calitatea de „persoane juridice” (Art. 17 al. 2), dar, despre bunurile care aparțin dreptului divin, legislația Republicii Moldovei n-a făcut nici măcar o mențiune aluzivă, de unde și lipsa oricărei referiri la „bunurile sacre”, pe care le găsim menționate numai în Legea cultelor din România (cf. Art. 27 al. 2 din Legea nr. 489 / 2006). Or, această lacună ar putea fi un indiciu că dreptul la libertatea de religie n-a fost exprimat de respectivul legiuitor în totalitatea conținutului său.

Că unii dintre legiuitorii zilelor noastre nu sunt familiarizați cu normele Dreptului roman și cu doctrina creată de jurisprudența romană din

43 Codul civil al Republicii Moldova, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=136381&lang=ro# (accesată 17. 08. 2023).

secolele I-VI privind bunurile care aparțin de dreptul divin și de dreptul natural, și a căror regulă de bază a fost prevăzută de Legea celor 12 Table (*Lege duodecim Tabularum*), care era „o regulă a dreptului ginților, adică a dreptului natural” (*Justiniani Institutiones*, lb. II, 1, 41), ne face să credem că aceștia au ignorat total nu numai „Jus divinum”, ci și „Jus naturale”, și, prin aceasta, și „Jus gentium”, precursorul dreptului internațional de astăzi, care a fost alcătuit pe baza unor principii ale dreptului natural.

Nu trebuie ignorat sau ocultat nici faptul că, la romani, se obișnuia ca unele bunuri să fie aduse ca jertfă Zeului Jupiter nu numai în conformitate cu prevederile lui „Fas” (Dreptul religios al romanilor), ci și cu cele ale dreptului ginților (juris gentium) și ale dreptului civil roman.

Din textul legislației examinate, am putut de asemenea constata faptul că, în privința bunurilor afectate Cultelor religioase din România, acestea sunt reglementate atât după normele Dreptului intern (Constituție, Cod civil, Legea cultelor, Statutele și Regulamentele fiecărui Cult în parte), cât și după „principiile și normele general admise ale Dreptului internațional” (cf. Art. 10 și 11 din Constituția României).

Faptul că unele principii enunțate de „jus naturale” le regăsim enunțate – fie ele și parțial – și în dreptul internațional din zilele noastre, ne dă speranțe că măcar unele dispoziții de principiu enunțate de „Jus naturale”, sau mai bine-zis de „Legea morală naturală”, nu vor dispărea din peisajul gândirii juridice românești, ale căror origini se află atât în „Jus divinum”, „Jus naturale” și „Jus civile romanum”, cât și în „Jus gentium” din zilele noastre, adică în Dreptul internațional.

Bibliografie

- ANECHITOAE, C., „Toleranța – argument al dreptului la libertatea de exprimare și libertate religioasă”, în *Analele Universității Ovidius Constanța. Seria Drept și Științe Administrative*, 1 (2006), pp. 270-276.
- ANECHITOAE, C., *Elemente de drept internațional. Note de curs*, București, Ed. Bren, 2010.
- BÎRSAN, C., *Convenția europeană a drepturilor omului. Comentarii pe articole*, ed. a II-a, București, Ed. C.H. Beck, 2010.
- BRAȘOVEANU, F., „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în „*Analele Universității „Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice*”, 3 (2015), pp. 27-34.

- BRAȘOVEANU, F., „Freedom of movement of goods, persons, services and capital”, in *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, XIII, 1 (2013), pp. 143-147.
- BRAȘOVEANU, F., „International protection of human rights”, in *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XII, 2 (2012), pp. 135-137.
- DURĂ, N. V., „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 13, 4 (2019), pp. 156-164.
- DURĂ, N. V., „Dreptul la libertatea de Religie. De la Edictul împăratului Cyrus al II-lea (cel Mare), prima „Cartă a drepturilor omului”, până la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa””, in *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 10, 2 (2022), pp. 35-72.
- DURĂ, N. V., „Edictul de la Milan (313) și impactul lui asupra relațiilor dintre Stat și Biserică. Câteva considerații istorice, juridice și ecleziologice”, in *Mitropolia Olteniei*, 5-8 (2012), pp. 28-43.
- DURĂ, N. V., „Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România”, in vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, București, Ed. Universul Juridic, 2010, pp. 290-311.
- DURĂ, N. V., „Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne”, in vol. *La morale au crible des religions*, coord. M. Th. Urvoy, Éditions de Paris, 2013, pp. 213-233.
- DURĂ, N. V., „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, in *Orthodoxia*, I, 2 (2009), pp. 49-72.
- DURĂ, N. V., „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, in *Dionysiana*, II, 1 (2008), pp. 37-54.
- DURĂ, N. V., „The Patrimonial Right of the Religious Cults”, in vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2016, pp. 67-86.
- DURĂ, N. V., „The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 15, 1 (2021), pp. 117-127.

- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom”, in vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I (2014), Albena, pp. 831-838.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The Juridical-Canonical Basis of the Management of Movable and Immovable Ecclesiastical Property”, in *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XXIII, 1 (2023), pp. 344-351.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court”, in *Journal of Danubius Studies and Research*, IV, 1 (2014), pp. 141-152.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion”, in vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I (2014), Albena, pp. 923-930.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., *Istoria Dreptului românesc. Contribuții și evaluări cu conținut istorico-juridico-canonice*, București, Ed. Universitară, 2014.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., *Legislația canonică și instituțiile juridico-canonicе, europene, din primul mileniu*, București, Ed. Universitară, 2014.
- FLOCA, I. N., *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. I, Ed. E.I.B.M.B.O.R., București, 1990.
- GAIUS, *Instituțiunile (dreptului privat roman)*, trad. A. N. Popescu, București, Ed. Academiei R.S.R., 1982.
- HANGA, V., *Dreptul roman pe teritoriul Daciei*, în *Istoria Dreptului românesc*, vol. I, București, Ed. Academiei R.S.R., 1980.
- *Justiniani Institutiones*, text latin și trad. de V. Hanga, București, Ed. Lumina Lex, 2002.
- MITITELU, C., „About the Right to the Freedom of Religion”, in vol. *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Medimond, Bologna, 2015, pp. 833-838.
- MITITELU, C., „“Corpus Juris Civilis” and “Corpus Juris Canonici”. Legal and Canonical Considerations”, în *Teologia*, XVIII, 4 (2014), pp. 127-137.
- MITITELU, C., „Despre relațiile Stat-Biserică. Câteva considerații ecleziologice și canonic-juridice”, în *Analele Universității Ovidius Constanța, Seria Teologie*, 1 (2010), pp. 202-215.
- MITITELU, C., „Jurisprudența Curții Europene privind dreptul la religie. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 10, 2 (2022), pp. 168-187.

- MITITELU, C., „Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică”, în vol. *The 1th Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA*, Ed. Universitatea, Craiova, I (2010), pp. 36-43.
- MITITELU, C., „Regulations Regarding the Organisation and the Governance of the Accounting by the Legal Persons without Patrimonial Purposes”, in “*Ovidius*” *University Annals, Economic Sciences Series*, XI, 2 (2011), pp. 815-820.
- MITITELU, C., „The Byzantine Law and its Reception in the Romanian Principalities”, in *Philosophical-Theological Review*, 4 (2014), pp. 33-43.
- MITITELU, C., „The Christian Emperors of “Old Rome” and “New Rome” - „Defensores et Protectores Ecclesiae” (Defenders and Protectors of the Church)”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12, 4 (2018), pp. 202-211.
- MITITELU, C., „The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space”, in *Analecta Cracoviensia*, 48 (2016), pp. 383-397.
- MITITELU, C., „The Nomocanons (Pravilele) Printed in the Romanian Countries, in the Seventeenth Century, and Their Provisions of Criminal Law”, în *Religion*, 3 (2014), pp. 41-57.
- MITITELU, C., *Pravilele românești, tipărite, din secolul al XVII-lea. Infracțiuni și pedepse*, București, Ed. Didactică și Pedagogică RA, 2012.
- MITITELU, C., *Vechi instituții europene prevăzute de legislația nomocanică din secolul al XVII-lea (Pravila de la Iași și Pravila de la Târgoviște)*, București, Ed. Universitară, 2014.
- MOROZAN, F., „Despre bunuri. Comentarii și doctrină”, în vol. *Noul Cod Civil. Comentarii, doctrină și jurisprudență*, București, Ed. Hamangiu, I (2012), pp. 785-892..
- PROTASE, D., „Dacia Romană. Cap. VII. Viața economică”, în *Istoria Românilor*, vol. II, ed. a II-a, revizuită și adăugită, București, Ed. Enciclopedică, 2010, pp. 194-195.
- ROTARU, I.G., „Aspects of the *Codex Îndreptarea Legii* (Correction Law) and Some Provisions on Religious Freedom, in the Social Context of the 17th-18th Century”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 1 (2016), pp. 649-682.
- *The Digest of Justinian*, vol. 4, trans. and ed. by A. Watson, University of Pennsylvania Press, 1998.

Instrumente juridice internaționale și naționale:

- *Codul civil al Republicii Moldova*, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=136381&lang=ro# (accesată 17. 08. 2023).
- *Constituția României*, ed. T. Toader, M. Safta, Ed. Hamangiu, București, 2015.
- *Inter Sanctam Sedem et Italiae Regnum. Conventiones initae die 11 februarii 1929*, <https://civitas-schola.it/Documenti/ConcordatoPattiLateranensi1929.pdf> (accesată 21. 09. 2023).
- *Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor*, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/78355> (accesată 1. 09. 2023).
- *Lege nr. 125 din 11-05-2007 privind libertatea de conștiință, de gândire și de religie*, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=136326&lang=ro# (accesată 11. 08. 2023).